The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

संस्कृतेऽनूदितसाहित्यपरम्परा - ललितलवङ्गलतेति अनूदितगद्यप्रबन्धश्च

सिलिस्वप्ना साहु
राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालयः
तिरुपतिः ,आन्ध्रप्रदेशः

वद् धातो: घञि प्रत्यये कृते सति 'वादः' इति पदं निष्पद्यते। वाद: इति पदेन च 'अनु' उपसर्गयोजनेन 'अनुवादः' इति पदस्य निष्पत्तिः। अनुवादं नाम कस्माच्चित् परं कथनम् अथवा पुनर्कथनम्।

ब्राह्मणग्रन्थेषु पुनर्कथनमित्यर्थे अनुवादशब्दस्य प्रयोग: बहुधा प्राप्यते । ऐतरेयब्राह्मणे उक्तमस्ति- **'यद्वाचि प्रोदितायाम् अनुब्रूयाद् अन्यस्यैवैनम् । उदितानुवादिनम् कुर्यात् ।**[1]

यास्कस्य निरुक्ते कालानुवाद परीत्य[2] इति अनुवादविषये उक्तम् । निरूक्ते एव आवृत्यर्थमनुवादशब्दस्य प्रयोग:- **'एतद् ब्राह्मोणेन रुपसम्पन्न विधीयते इत्युदितानुवादः संभवति।**[3]

पाणिने: अष्टाध्यायी इति ग्रन्थेऽपि अनुवादशब्दस्य प्रयोग: प्राप्यते -**'अनुवादे चरणानाम्'।**[4] अनुवादे चरणानाम् इत्यत्र प्रयुक्तस्य अनुवाद इति पदस्य व्याख्या भटटोजिदीक्षितेन सिद्धस्य उपन्यासे इति रुपेण विहिता । सूत्रेऽस्मिन् महाभाष्यकारोक्तकथनस्य टीकायां कैय्यटोऽभिदधाति- यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थ कार्यान्तरार्था प्रयोक्ता प्रतिपाद्यते तदानुवादो भवति'। काशिकायामपि अस्यैव सूत्रस्य टीकायामुक्तं वर्तते- **'प्रमाणान्तरावगतस्थार्थस्य शब्देन संकीर्तनम् अनुवादः'**[5]**।**

सामान्यतया विद्वद्धिः कथ्यते यत् अनुवाद: तादृशी प्रक्रिया वर्तते यया एकस्यां भाषायां व्यक्तविचाराः इतरभाषायाम् अस्माभिः व्यक्तीक्रियन्ते।

अनुवाद-प्रक्रिया

भाषायाः मूलम् उद्देश्यं तावत् विचाराणां व्यक्तीकरणम् एवञ्च अनुवादस्य उद्देश्यं एकभाषात: अपरभाषायां विचाराणाम् अभिव्यक्तिः। अनुवाद प्रक्रियायां यस्याः भाषायाः अनुवाद: विधीयते सा स्रोतभाषा एवञ्च यस्यां भाषायां अनुवादः विधीयते सा लक्ष्यभाषा भवति । डा० गार्गी-गुप्त-महोदयेन कथितं यत् अनुवादप्रक्रियाया: द्वे मुख्ये अङ्गे भवत:- अर्थबोध: व्याकरणसम्मतभाषायां स्पष्टसम्प्रेषणञ्च । एतदर्थम् अनुवादः द्विमुखी भवति, मूल रचनाकारं प्रति अर्थबोध दृष्ट्या पाठकं प्रति शुद्ध एवं सुबोध सम्प्रेषण दृष्ट्या च।[6]

डा. भोलानाथ तिवारी-महोदयेन अनुवादस्य प्रक्रिया विषये उक्तम्- 'अहं स्वयमेव अनुवादप्रक्रियाया: पञ्चचरणानि मन्ये । वस्तुतः अनुवादकरणवेलायां मया स्वयमेव अनुभूतं यत् स्पष्टत: अथवा अस्पष्टत: अनुवादकैः पञ्चचरणेभ्यः गम्यते । पञ्चचरणानि तावत् -

1. पाठस्य पठनम्
२. पाठस्य विश्लेषणम्
3. भाषान्तरणम्
4.समायोजनम्
5. मूलेन सह तुलना।[7]

---

[1] ऐतरेय ब्राह्मणम् २.१५
[2] निरूक्तः १२.१३
[3] निरूक्तः १.१६
[4] अष्टाध्यायी २.४.३
[5] काशिका २.४.३
[6] अनुवाद के विविध आयाम-डा० पूरनचन्द्र टण्डन
[7] अनुवाद विज्ञान- डा० भोलानाथतिवारी पृ०-४९

संस्कृतेऽनूदितसाहित्यपरम्परा-

संस्कृतभाषायां प्रारम्भे न काचित् सुव्यवस्थिता अनुवाद परम्परा दृश्यते, यतो हि संस्कृतं सर्वासां भाषाणां जननी वर्तते । सर्वविधज्ञानविज्ञानराशयः वेदाः, इतिहासग्रन्थाः, रामायणम्, महाभारतम्, नीतिग्रन्थाः, आयुर्वेदीय ग्रन्थाः, दर्शनशास्त्र ग्रन्थाः इत्यादयः सर्वे एव संस्कृतभाषायाम् उपनिबद्धाः । एतदर्थम् इतरभाषीयग्रन्थाः इतरभाषाष्वनूदिताः न संस्कृते ।

विविधभाषासु रचितानाम् उत्कृष्टसाहित्यानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादकरणस्य प्रवृत्तिः प्रायः शताब्देः पूर्वमेव आरब्धा । अन्यभाषया समं संस्कृतेऽपि अनूदितरचनाः द्विप्रकारका : दृश्यन्ते । प्रथमं तावत् कस्याश्चित् रचनायाः पूर्णतया अनुवादः द्वितीयञ्च रचनायाः कस्यचिदंशस्य अनुवादः।

आधुनिककाले विभिन्न भारतीयभाषासु वैदेशिकभाषासु च रचितानां काव्यानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादकरणस्य प्रवृत्तिः प्राचलत्। 'संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास' इति ग्रन्थस्य सप्तम खण्डे सम्पादकेन अनूदित रचनानां सूची प्रदत्ता विद्यत्ते, तदधोलिखिततया वर्तते-

- एम. ओ. आवरा द्वारा विरचितस्य मूलतया मलयालमकाव्यस्य 'महात्यागी' इति नाम्ना श्री के. पी नारायण पिषारोटीकृतः संस्कृतानुवादः ।
- उमर खैयाम इत्यस्य रूबाइयां इत्येतेषाम् 'अमरसूक्तिसुधाकर' इति नाम्ना पं. गिरिधर शर्मणा कृतः संस्कृतानुवादः ।
- वी. सुब्रह्मण्य-अय्यर इत्यनेन आङ्ग्लभाषया विरचितकाव्यानां संस्कृतानुवादः 'पद्मपुष्पाञ्जलिः' इति शीर्षकेण निहितः।
- मराठी कविना मोरो पन्त इत्यनेन विलिखितायाः कवितायाः संस्कृतानुवादः गीर्वाणकेकावली' इति नाम्ना कृतः ।
- रवीन्द्र नाथ टैगोर इत्यनेन बाङ्ग्ला भाषायां विरचितकाव्यानां फटिकलाल दासेन संस्कृतपद्यानुवादः विहितः।
- तमिल भाषायां विरचितायाः 'तिरुक्कुरल' इति मुक्तककाव्यरचनायाः अप्पा वाजपेयी द्वारा श्री सुनीतिकुसुममाला' इति नाम्ना काव्यानुवाद : समुपस्थापितः।
- तमिलकवेः औव्बई इत्यस्य कवितायाः संस्कृतानुवादः वाई महालिङ्ग-शास्त्रिणा द्रविडार्यसुभाषितसप्तति' इति नाम्ना कृतः ।
- तेलुगुभाषायां विरचितानां तेलुगुशतकः, सुमतिशतक, वेमनशतक, दाशरथिशतक, कृष्णशतक, भास्करशतक इति शतकानां संस्कृतानुवादः विहित।
- श्री अरविन्दस्य काव्यानां टी.वी. कपालि-शास्त्रिणा 'कविताञ्जलिः' इति नाम्ना कृतः संस्कृतानुवादः ।
- रघुनाथ चौधरिणा असमिया भाषायां विलिखितस्य काव्यस्य 'केतकीकाव्यम्' इति नाम्ना पं. मनोरञ्जनशास्त्रिणा अनुवादः कृतः ।
- मलयालम कविना कुमारन् आशान् इत्यनेन विरचितकाव्यस्य एन. गोपाल पिल्लई द्वारा 'सीताविचारलहरी' इति नाम्ना संस्कृतानुवादः समुपस्थापितः।
- बिहारी सतसई इत्यस्य संस्कृतानुवादः प्रेमनारायण-द्विवेदिना 'सौन्दर्यसप्तशती' इति नाम्ना विहितः । अस्यैव संस्कृतानुवादः परमानन्दशास्त्रिणा अपि 'श्रृंगारसप्तशती' इति नाम्ना कृतः।
- मिल्टन, ब्लैक, कीट्स, वर्डसवर्थ, टेनीसन इत्यादिभिः आङ्ग्लकविभिः विरचितकाव्यानि डा० गोविन्दचन्द्रपाण्डेय इत्येनेन संस्कृतेऽनूदितानि।

आधुनिकैः संस्कृतज्ञैः न केवलं, पवित्र 'बाइबिल' आदयः ख्रिस्तीया धार्मिकाः ग्रन्थाः संस्कृते ऽनूदिताः परं पवित्र

'कुराण' इत्यस्यायि संस्कृते ऽनुवाद कृतः। डॉ. वनेश्वरपाठकैः 'यीशुचरितम्' इति नाम्ना 'बाइबिल-न्यू टेस्टामेण्ट इत्यस्य संस्कृतपद्यानुवादः 1989 वर्षे राञ्चीतः प्राकाश्यं नीतः । इतोऽपि पूर्वं आचार्यैः धर्मेन्द्रनाथमहाभागैः "सादिन : पुष्पलोकः इति नाम्ना 'गुलिस्ताने सादी' नामा प्रसिद्धः पारसीको ग्रन्थः अनूदितः।

संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास' इति ग्रन्थस्य पञ्चम खण्डे प्रो. जयमन्त मिश्रेण संस्कृते ऽनूदितानां कथानां सूचि प्रदत्ता-

- गोविन्द कृष्ण मोडकः - चोरचत्वारिंशीकथा (अरेबियन नाइट्स इति कथानां संस्कृतानुवादः)।
- कृष्ण सोमयाजी - कणः लुप्त : गृहं दहति (अ स्पार्क नेगलेक्टेड वर्न्स द हाउस नाम्नः टाल्स्टायकृताङ्ग्लनाटकस्य संस्कृतानुवादः।)
- हारिचरण-भट्टाचार्यः- कपालकुण्डला (बंकिमचन्द्रस्य सुप्रसिद्धस्य बाङ्ग्ला नाटकस्य अनुवादः।)
- एस वेङ्कटरामशास्त्रिः कथाशतकम् (भारतस्य प्रादेशिक भाषासु रचितानां शतकथानां संस्कृतानुवादः)
- जगन्नाथः -कथामञ्जरी (पाण्डिचेरीस्थस्य अरविन्दाश्रमस्य श्री माता द्वारा फ्रेंचभाषायां विलिखितस्य नीतिकथानां संस्कृत रुपान्तरणम्)
- एम. अहमद - दुखोत्तरं सुखम्(जाने उल्लिका यान नाम्नः फारसी कथासंग्रहस्यानुवादः)
- श्रीधरः- कथाकौतुकम् (युसुफ जुलेखा च नाम्नोः फारसीकथयोः संस्कृतानुवादः)
- एन. गोपाल पिल्लई- सीताविचारलहरी (मलयालमभाषया विरचितकथायाः अनुवादः)

एतदतिरिच्य मराठी, कन्नड़, गुजराती. ओड़िआ इत्यादिषु भाषासु रचितानां साहित्यिक ग्रन्थानामपि संस्कृतभाषया अनुवादः विहितः । काश्चन अनूदित रचनाः अधोलिखिताः सन्ति

मराठी भाषातः संस्कृतेऽनूदितसाहित्यम्-

प्रो. विमल लेले इत्यनेन मराठी भाषायाः प्रसिद्धगीतानि अनूद्यः 'अथ स्वागतम्' अभिधेयं काव्यग्रन्थः विरचितः। अनेनैव मराठीभाषायाः राजा बढे कविना विलिखितं भावगीतं 'चांदणे शिंपीत जाशी चालता तू चंचले' 'चन्द्रिकां ननु सिञ्चसि त्वं चरणयो निःक्षेपणे 'इति नाम्ना अनूदितम् ।

डॉ. देवी प्रसाद खरवण्डीकर इत्यनेन गजानन दिगम्बर माडगूळकर द्वारा रचितानि बाळनो श्रीरामायण, दैवजात दुःखे भरता दोष ना कुणाचा इत्यादिनी मराठीगीतानि संस्कृतेऽनूदितानि।

कन्नड़भाषातः संस्कृतेऽनूदितसाहित्यम्-

कुवेम्पु कवि द्वारा रचितस्य 'रामायणदर्शन' इत्यस्य प्रो. सी.जी. पुरुषोत्तमेन 'श्रीरामायणदर्शनम्' इति नाम्ना संस्कृतानुवादः विहितः। डॉ. एस. एल. भैरप्पा इत्यस्य' 'धर्मश्री' इति नाम्नः उपन्यासस्य जनार्दन हेगडे इत्यनेन अनुवादः विहितः ।

गुजराती भाषातः संस्कृतेऽनूदितसाहित्यम् –

ना गुर्जरी, जसमा ओडणम्, महासती तोकलम्, होथल पद्मिनी इत्यादिलोककथानां संस्कृतानुवादः नूतननाट्यप्रस्थानम् एवं नूतन-नाट्य.कौमुदी इति ग्रन्थे कृतः ।

ओडिआभाषातः संस्कृतेऽनूदितसाहित्यम्-

ओडिआभाषायां पंडित गोपबन्धुदासेन विरचितस्य 'बन्दिर स्वदेशचिन्ता' इत्यस्य 'बन्दिनः स्वदेशचिन्ता' इति नाम्ना पं० प्रबोधकुमारमिश्रेण विहितः संस्कृतानुवादः प्रामुख्यं भजते। तथैव ओडिआ भाषायाः कविना राधानाथरायेण विरचितायाः "चिलिका' इति कवितायाः संस्कृतानुवादः क्षीरोदचन्द्रदाशेन विहितः। ओडियाभाषायां गंगाधरमेहर इत्यनेन विरचितस्य 'तपस्विनी' इति काव्यस्य संस्कृतानुवादः हरेकृष्ण मेहर इत्यनेन विहितः । अनेनैव राधानाथ रायविरचितस्य 'वर्षा' इति ओडियाभाषीयस्य पद्यस्य संस्कृतानुवादः कृतः ।

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

ललितलवङ्गलताख्यः अनूदितगद्यप्रबन्धः -

इमामेव सरणिमनुसरन् उत्कलसाहित्यजगति उपन्यासकारत्वेन लोकविश्रुतेन ब्रजमोहनमहान्तिमहाभागेन विरचितस्य 'ललितलवङ्गलता' इति जीवनमूलकोपन्यासस्य संस्कृतानुवादः डा. सोमनाथदाशमहोदयेन विहितः ।

प्रबन्धस्यास्य नामकरणं श्रीगीतगोविन्दस्य अष्टपदीतः एकस्य गीतस्य प्रथम चरणात् स्वीकृतेनैकेन पदेन कृतमस्ति-

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ।
विहरति हरिरिह सरसवसन्ते,
नृत्यति युवती जनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते।।

प्रामुख्येन शान्तरसाभिव्यञ्जकेऽस्मिन् गद्यप्रबन्धे उत्कलस्य संस्कृतिः, सभ्यता, प्राचीननौवाणिज्यपरम्परा, मन्दिरनिर्माणकारुकला, प्रभञ्जनादिदैवदुर्घटना, श्रीक्षेत्रस्य पवित्ररथोत्सवः, स्नानोत्सवः, अल्वारनाथदर्शनमाहात्म्यम्, देवदासीप्रथा, श्रीमाधवसंस्कृतिः, तात्कालिकबौद्ध-जैन-शाक्त-वैष्णव-शैवानां मतभेदः, विविधतीर्थक्षेत्राणां वैशिष्ट्यम्, श्रीक्षेत्रं परितः विद्यमानानां दर्शनीयस्थानानां परिचितिः, नरेन्द्रपुष्करिणी-इन्द्रद्युम्नपुष्करिणीपरिचितिः, तारातारिणीक्षेत्रस्य ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः, गञ्जामजिल्लायाः ऋषिकुल्यानदी, पुरीक्षेत्रस्य वाङ्कीमुहाणीनदी, वृन्दावनस्य यमुनानदी, जावासुमात्रादिदेशैः सह वाणिज्यम्, प्रकृतेः अनुपमवर्णना, मानवीयजीवनस्य मूल्यबोधः, प्रथा, परम्परा, लोकवादः, भगवद्भक्तिः इत्यादयः अनेके विषयाः समुपवर्णिताः। दशसु भागेषु विभक्ते संस्कृताऽनूदितेऽस्मिन् गद्यप्रबन्धे प्रधानतया श्रीजयदेवस्य सम्पूर्णजीवनचरितमेव समुपस्थापितम् । तत्र श्रीजयदेवस्य पद्मावत्या सह मेलनं, श्रीगीतगोविन्दस्य रचना, तस्य प्रचारः, जयदेवस्य लक्ष्मणसेनसभापण्डितत्वेन नियुक्तिः, तत्र पद्मावत्याः देहान्तः, श्रीजयदेवस्य वृन्दावनगमनम्, वृन्दावने च मोक्षः इत्यादिविषयाः वर्णितास्सन्ति। संस्कृतेऽनुदितोऽयं गद्यप्रबन्धः सर्जनात्मककृतिषु प्रमुखं स्थानमावहति।

उपसंहारः -

उत्कलेष्ववाप्तमहानादरस्य, ओडिशाबुक्स्टोर इति संस्थया प्रकाशितस्य ललितलवङ्गलताख्योपन्यासस्य गीर्वाणगिरा प्रकाशनेन सहृदयाः श्रीजयदेवस्य जीवनचरितसम्बद्धान् श्रीगीतगोविन्दस्य माहात्म्यसम्बद्धान् च विषयान् ज्ञातुं प्रभवेयुः इति विचार्यैव सुरभारतीसमुपासकेन सोमनाथदाशमहाभागेन अस्य संस्कृतरूपान्तरणं समुपस्थापितम् ।

एते संस्कृतेऽनूदितसाहित्यिकग्रन्थाः संस्कृतभाषायाः प्रचार-प्रसारे नितरामुपकुर्वन्ति। आधुनिकसंस्कृतसाहित्यविकासे एतादृशस्य साहित्यस्य योगदानं न किञ्चिन्न्यूनमस्ति यतो हि अनूदितमिदं प्रभूतमपि साहित्यं साहित्यस्य श्रीवृद्ध्यै समपेक्ष्यत एव।

शोधप्रबन्धानां सूची-

1. मिनतिलता साहु “उत्कलगौरवकाव्यस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्” इति विशिष्टाचार्यलघुशोधप्रबन्धः डॉ सत्यनारायण आचार्यः मार्गदर्शने (२०१०-२०११) संवत्सरे कृतः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः।

सहायकग्रन्थसूची

1. गीतगोविन्दम आचार्य नारायणराम, प्रकाशक – निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई – १९५४
2. ललितलवङ्गलता – अनुवादकः - डा. सोमनाथदाश, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
3. ललितलवङ्गलता -डा. व्रजमोहन महान्ति – प्रकाशक – ओडिशाबुक्ष्टोर
4. पुरुषोतम श्रीजगन्नाथ संस्कृति -परमानन्द त्रिपाठी, प्रकाशक – फ्रेण्डस पब्लिशर्स, कटक
5. भारतीय संस्कृतिरे देवी ओ देवता महिमा -डा. त्रिनाथ पट्टनायक- मा शारदा पब्लिकेशन्स, कटक